

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Акт. проблеми психології: Психологічна герменевтика: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. Н.В.Чепелевої. – К., 2011. – Т. II. – Вип. 7. – 250 с.- С.15-23.

Титаренко Т.М.

Анотація. Статтю присвячено життєконструюванню особистості, яке відбувається в процесі соціально-психологічного праксису. Практики розглянуто як повторювані, звичні, регулярні способи самоздійснення, що відтворюються за певними правилами. Визначено відтворення у повсякденних практиках особистої історії та акумуляцію набутого досвіду. Показано, що зміст практик визначається під час безупинної діалогічної взаємодії особистості і соціуму, особистості і культури у просторово-часових координатах життєвого світу.

Ключові слова: соціально-психологічні практики, особистість, життєконструювання, повсякденність, життєвий досвід, діалог, життєвий світ.

Resume. *Socio-psychological practices of personality life-designing.* The article is devoted to the life-design of the individual, which takes place in the process of social-psychological praxis. Practices are considered as repetitive, habitual, regular methods of self-fulfillment, which are reproduced according to certain rules. Reproduction in everyday practices of personal history and the accumulation of experience is determined. It is shown that the content of life-practices is defined in the process of non-final dialog between personality and both society and culture which flows in the space-time coordinates of life-world.

Key words: socio-psychological practices, personality, life-designing, everyday life, life-experience, dialog, life-world.

Необхідність звернення до соціально-психологічних практик життєконструювання стимулюється сучасними викликами швидко змінюваного світу, в якого, як висловився Е.Гідденс, відмовили гальма. Спроба визначити евристичний потенціал концепту «соціально-психологічні практики» стосовно процесу побудови особистістю свого життя підвищує **актуальність** дослідження.

Мета статті полягає у визначенні психологічного змісту поняття соціально-психологічних практик.

Поняття «практика» останнім часом стало центральним орієнтиром антропологічних досліджень, про що пише американський антрополог Ш. Ортнер. Саме навколо цього поняття почав вибудовуватися новий теоретичний консенсус (див. В.Волков, 1997). Серед перших авторів, хто

вводив поняття практики у науковий обіг, був К.Маркс, який визначав практику як сферу взаємопроникнення людських дій і структурних умов (маються на увазі класи, формації). Ідея практики, що перекидає місток між індивідами та соціальними обставинами, розвивалася в трудах представників «діяльнісного марксизму» А.Грамши і Д.Лукача. Грамши показав, що ефективна людська діяльність не залежить ані від чистої волі, ані від зовнішніх сил, а залежить від їхньої специфічної взаємодії, а Лукач визначив практику як діалектичне злиття суб'єкту і об'єкту (див. Штомпка, с.161).

Сучасній соціально-психологічній концептуалізації поняття «практики» найбільше сприяли теорія структурації Е.Гідденса, структуралістський конструктивізм П.Бурдьє та теорія соціального становлення П.Штомпки.

Основним предметом дослідження соціальні практики стали у концепції Е.Гідденса, який вважав, що соціальне життя має концептуалізуватися як плетиво соціальних практик. Життя є безперервністю існування людей у конкретних контекстах, і більша частина життєдіяльності складається із звичних рутинних дій, тобто практик. У межах повсякденності не існує єдиного фундаментального порядку, замість якого соціальні практики відтворюють множинні порядки. Саме впорядковані практики конституюють соціальні системи, навіть суспільства. Отже, соціальна матерія утворюється завдяки складному сплетенню повсякденних практик, що розташовані у просторі і часі (Фурс В.).

Гідденс запропонував перетворити статичне поняття «структура» у динамічне – «структурація». Структурація розуміється ним не як просто структурування, а як самоструктурування, що є фундаментальним механізмом соціальної трансформації. Серед передумов структурації розглядаються правила і ресурси. Правилами є ті процедури, яким люди мають відповідати у власному житті, завдяки чому вони беруть участь у повсякденних соціальних практиках. «Правила, як я їх розумію, - формулює Гідденс, - обов'язково вторгаються у численні рутинні практики, але рутинна практика як така сама по собі не є правилом». Ресурси також виникають в ході людської діяльності і є засобами, за допомогою яких виконується влада. Розрізняються дві категорії ресурсів – аллокативні, що забезпечують владарювання над матеріальними об'єктами (наприклад, сировина, засоби виробництва, товари) і авторитарні, що забезпечують для людини керівництво діяльністю інших (наприклад, організація стосунків, життєві шанси, здатність домінувати та ін.).

Для соціальної психології важливо, що Гідденс усяке соціальне явище, процес, ситуацію розглядає через призму взаємозв'язку соціального і особистісного у просторово-часовому континуумі. Він показує, що особистісне начало поза соціальним контекстом не може існувати, як і навпаки.

Будь-яка структура, що, як і дія, має активне начало, розглядається ним як така, що виникає внаслідок соціальної практики, стаючи її відтворенням, відбитком у людській пам'яті, знанням власних можливостей і можливостей інших. Структуру можна визначати і як умову виникнення певної практики, і

як її результат. Вплив структури на повсякденну поведінку здійснюється завдяки знанню правил та вмінню користуватися ресурсами.

Досвід суспільства (і, безумовно, особистості – Т.Т.) можна вивчати, вивчаючи соціальні практики, які не є сталими, незмінними. Кожна культура породжує певні соціальні практики, які відрізняються у різні історичні епохи, в різних країнах чи спільнотах. Основу соціального порядку слід шукати у повторювальному характері соціальної діяльності та її зв'язках з соціальними практиками на підґрунті взаємозалежності структури і дії (див. Современная социальная теория: Бурье, Гидденс, Хабермас).

Щодо особистості можна сказати, що кожна вікова епоха, кожний етап її життєвого шляху передбачають свої практики. Засвоєння типових соціальних практик відбувається в процесі соціалізації, коли певні практики багаторазово повторюються. Здійснюючи постійний «рефлексивний моніторинг поведінки», доросла людина критично оцінює власні практики і впливає на їхню трансформацію.

Великий внесок у розробку і популяризацію поняття «практика» внес французький класик П.Бурд'є, пов'язав практику з одним із найважливіших для його концепції понять – поняттям габітусу. За Бурд'є, саме габітус і соціальний простір, тобто середовище соціальних відносин, сприяють подоланню розриву між макро- і мікроаналізом соціальних реалій. Габітус є системою диспозицій, що породжуються соціальним середовищем. У свою чергу, ці диспозиції, чи вихідні установки породжують і структурують практики індивідів. Габітус визначається Бурд'є як система структурованих і структуруючих схильностей, система когнітивних та мотиваційних структур, що будується у практиці і зорієнтована на практичні функції (Бурд'є).

Практики об'єктивно пристосовані для досягнення певних результатів, але не передбачають свідомої націленості на ці результати і не потребують особливої майстерності. Практики об'єктивно регулюються і є регулярними, але вони не стають результатом підпорядкування правилам. Практики можуть виконуватися колективно, не стаючи продуктом дій диригента, що їх скеровує. Для практики не існує об'єктивних стимулів, стимули завжди конвенційні за своїм характером і діють лише тоді, коли агенти готові їх визнати. За Бурд'є, диспозиції, що породжують практики, формуються протягом тривалого часу можливостями і неможливостями, свободами і необхідностями, дозволами і заборонами. Отже, якихось надто оригінальних, неймовірних практик не буває, вони просто виключаються з обігу.

Габітус обумовлює активну присутність в особистісних і колективних практиках набутого досвіду. Існуючи в формі схем сприймання, мислення, дій, досвід гарантує правильність практик та їхню стабільність, постійність у часі надійніше, ніж всі формальні правила та експліцитні норми. Така система схильностей – це минуле, що існує в теперішньому та спрямовується в майбутнє шляхом відтворення одноманітно структурованих практик.

Зауважимо, що говорячи про внутрішню мотивацію певних дій, Бурд'є звертається до понять тіла і організму, які, на його думку, мають мотивацію і свободну волю. Намагаючись перекласти його підходи на сучасну

психологічну мову, ми бачимо саме особистість там, де йдеться про внутрішні схильності як інтерналізацію зовнішнього. Ці внутрішні схильності, з яких складається габітус, дають можливість зовнішнім силам проявляти себе у відповідності до специфічної логіки особистості, в яку вони влітаються.

Генезис практик не є розвитком, розгортанням унікальної внутрішньої сутності, як не є і постійним творенням нового, оскільки практики виникають в результаті зіткнення між габітусом і подією, що його актуалізує. Це відбуваються тільки тоді, коли габітус вихоплює подію з непередбачуваності випадкового і констатує її як проблему, яку можна вирішити.

У понятті габітусу Бурд'є вдається зафіксувати нашу особисту історію, що інтерналізується, забуваючись як історія і стаючи другою натурою. Адже в нас дійсно завжди набагато більше минулого, ніж теперішнього, на що вказував ще Е.Дюркгейм. Певна незалежність практик від зовнішніх детермінант теперішнього забезпечується саме автономією минулого, що функціонує як акумульований капітал, гарантуючи постійні зміни особистості у світі.

Практики зазвичай безпосередньо зрозумілі і передбачувані; вони сприймаються як само собою зрозуміле. Автоматичні і безособисті, повсякденні практики, що виражають об'єктивний намір, розуміються так само автоматично і безособисто, без необхідності ставити себе на місце іншого. Практики членів однієї групи завжди гармонізовані значно більше і краще, ніж того свідомо прагнуть члени цієї групи.

Наступний автор, теорія соціального становлення якого є дуже важливою для розуміння життєконструювання особистості, - це П. Штомпка, президент всесвітньої соціологічної асоціації. Штомпка вважає практиками поточні соціальні події. Практика стає місцем зустрічі операцій і дій; діалектичним синтезом того, що відбувається у структурі, і того, що роблять люди. Структурами він називає соціальні системи, суспільства, культури, цивілізації як соціальні цілісності, тотальності надіндивідуального рівня.

Крім структурного рівня соціальної реальності є ще рівень індивідуальностей, агентів, суб'єктів (це окремі люди і члени колективів), найбільш цікавий для психології особистості. Люди у Штомпки не є пасивними об'єктами, але й не є повністю автономними суб'єктами, тобто вони мають певну свободу, але все ж обмежені у власній діяльності. Кожен з рівнів соціальної реальності має два способи існування: потенційний (йдеться про внутрішні тенденції, зародки майбутнього, здібності, сили) та дійсний (маються на увазі процеси, що відбуваються, трансформації, розвиток, поведінка, діяльність).

Модель соціального становлення Штомпки будується на поєднанні саме цих двох рівнів і двох способів існування соціальної реальності. Структура і агент, суспільство і особистість і взаємопов'язані, і автономні водночас: немає безструктурних агентів, як немає й безагентних структур. Суспільство не розчиняється в особистості, і особистості не поглинаються суспільством.

І особистість, і суспільство мають свої характеристики, властивості, власну логіку руху, свою особливу регулярність. Незалежна динаміка структур, до яких належить суспільство і культура, визначається

- принципом інерції (завжди краще, щоб функціонування продовжувалося у тому ж режимі, без радикальних поворотів),
- принципом континуальності (за певною стадією найчастіше йде наступна, тобто процес не зупиняється і не повертає у зворотний бік),
- принципом послідовності (фази, що йдуть одна за одною, не можуть бути пропущені).

Особистість також має певну свободу вибору, автономію, незалежність від структурного розміщення, а її дії можуть бути більш-менш незалежними від соціального контексту (хоча ці дії є складовою цього контексту). Особистість може йти проти течії, бути анахронічною чи націленою у майбутнє.

Загадка соціального становлення, за Штомпкою, полягає в поєднанні рівня структур і рівня суб'єктів з їх діями. Для такого поєднання постулюється третій, проміжний рівень, що має відображати справжню сутність соціальної реальності. Адже в конкретній дійсності суспільство будується не з індивідуальних дій і не з соціальних фактів, а з їхнього злиття, тобто з актуальних соціальних подій, що і є практиками. «Зверху» практики обумовлено фазою функціонування суспільства, а «знизу» - поведінкою індивідів і груп. Категорія практики закріплена у поняттях «операції», які фіксують те, що відбувається зі структурою, і дії, що фіксують те, що роблять люди.

Практика є синтетичним продуктом, що виникає в результаті злиття суспільних обставин, з одного боку, і здібностей людей, що діють, з іншого. Практику не можна звести ні до функціонування суспільства, ні до дій суб'єкта. Вона є новою якістю соціальної реальності як специфічної соціальної тканини, що виникає, по-новому впливаючи і на суспільство, і на особистість.

Модель соціального становлення Штомпки не статична, вона має власну динаміку самоперетворень, стаючи механізмом саморуху суспільства. І тотальності, і індивідуальності, тобто суспільство і особистість, схильні до самозмін. Соціальні події, що відбуваються сьогодні, впливають як на структури (модифікуючи чи створюючи нові мережі відносин), так і на суб'єктів (модифікуючи чи формуючи їхні здібності). В результаті виникають модифіковані чи зовсім нові види діяльності, що породжують якісь нові події, знаходячи відображення у нових практиках. Нова практика, у свою чергу, починає аналогічний цикл, змінюючи структури і суб'єктів, модифікуючи діяльність і способи її реалізації, що приводить до появи наступної модифікованої практики. Саме такий рух Штомпка і називає людською історією, і цю соціологічну модель цікаво було б занурити на суто персонологічний рівень історії особистості.

Природне середовище може виступати як негативним обмежувачем, так і позитивним заохочувачем такого руху практик. Аналогічним чином людська свідомість теж визначає можливі і неможливі види практик, доступні і недоступні засоби, досяжні чи недосяжні цілі. Йдеться і про вірування, сподівання, ідеали людей, і про провідну суспільну ідеологію, що примушує певні категорії людей у себе вірити, і про усталені традиції та інші контексти.

П. Штомпка виділяє чотири причинні вузли, які відстежуються в процесі історичного розвитку:

- вплив через структури;
- через здібності суб'єкта;
- через «олюднену природу»;
- через видозміни свідомості.

У всіх випадках практика, що існує в даний момент часу, породжує впливи, які можуть досить довго і активно модифікувати наступну практику, створюючи поле можливостей для особистості та її оточення. У даному полі, хоча й обмеженому, все ж завжди є можливість вибору, можливість обрати альтернативний шлях. У цьому сенсі, за Штомпкою, історичний процес є неперервним, нічим наперед не визначеним і не необхідним.

Термін «практики» і сьогодні нарощує популярність у соціогуманітарному знанні. У межах Міжнародного (російсько-українського) міждисциплінарного проекту поняття «постнекласичні практики» розробляється Л.Д.Бевзенко, Г.Гутнером, І.С.Добронравовою, В.В.Кизимою, Л.П.Кіященко, Ю.М.Резником, Я.І.Свірським, Ю.Г.Тютюнником та ін.

Не кожний життєвий прояв людини можна назвати практикою, вважає Г.Гутнер. Так, травлення чи кровообіг точно не є практиками, а от дихальні практики бувають, тому що останні можуть свідомо контролюватися людиною. Отже, по-перше, практики не відбуваються самі собою, їх необхідно контролювати. По-друге, практика вимагає регулярності, її необхідно відтворювати за певними правилами. Унікальні дії не можуть називатися практикою. По-третє, всі практики є соціальними. Не буває індивідуальних практик, оскільки не можна практикувати наодинці, оскільки в приватній ситуації незрозуміло, чи відповідають мої дії правилам, чи ні (Гутнер, с.61).

Як використовувати термін «практики» – в однині чи множині? Класичне поняття «практика», наприклад, у Гегеля (пізнання як саморозвиток об'єкта), Маркса (людина як суспільне істиво) чи Поппера (об'єктивне пізнання – це пізнання без суб'єкта), використовувалося в однині. Множина у постнекласичних практиках, за В.Рижко, виражає нове явище. Реальність у практиках, що безпосередньо виявляють буття у предметній та знаково-символічній формі, виступає в якості багатоманітності. І саме в знаково-символічній реальності, вагомості якої збільшується, все стає можливим. До того ж, така реальність залежить і від окремого «я», і є продуктом діяльності багатьох «я»: минулих, теперішніх і майбутніх. Практики поєднують у собі

діяльність численної кількості індивідів у їхньому просторово-часовому буттєванні (бытийствовании).

Отже, життєконструювання особистості відбувається в процесі соціально-психологічного праксису. Особистість, постійно трансформуючись у змінюваній, плинній реальності, повсякденно, крок за кроком конструює свій життєвий світ. Зовнішні детермінанти життєдіяльності заломлюються через внутрішню особистісну структуру, набутий досвід, актуальні домагання, прагнення, плани. Процес активного пристосування до навколишнього світу та водночас зміни світу, пристосування його до себе, до власних потреб здійснюється діалогічно.

Повсякденне життя особистості в її життєвому світі є плетивом соціально-психологічних практик, які не залежать виключно від її волі чи тільки від ситуації, що склалася. У практиках відбувається непомітний, буденний синтез того, що розігрується в суспільстві, і того, що вирує всередині особистості.

Завдяки соціально-психологічним практикам здійснюється структурація життя, його самоструктурування, і саме практики забезпечують особистісні трансформації. На різних етапах життєвого шляху провідними стають відповідні повторювані практики, що акумулюють набутий особистістю досвід.

Культурне середовище, в якому перебуває особистість, породжує в неї певні установки, диспозиції, мотиваційні тенденції. Всі ці внутрішні схильності ніби заломлюють крізь себе зовнішні ситуативні впливи, і, таким чином, зовнішні соціальні сили проявляються відповідно до логіки особистісного самоконструювання, що відбувається у соціально-психологічних практиках.

У життєвому світі кожного з нас завжди присутні, як мінімум, дві-три сотні людей, серед яких крім живих і вже померлих родичів, знайомих, друзів і колег, живуть і чимало історичних персонажів, героїв улюблених книжок, фільмів, телепередач. З усіма ними постійно відбувається діалогічна взаємодія, що суттєво впливає на індивідуальний відбір типових соціально-психологічних практик.

Висновки. Соціально-психологічними практиками є звичні, досить регулярні способи самоздійснення, що усвідомлюються особистістю та відтворюються за певними правилами, конструюючи людське життя. Зміст практик визначається під час діалогу, в якому безперервно перебуває особистість з власним оточенням, реальними і віртуальними співрозмовниками.

Діалог особистості і соціуму, особистості і культури охоплює минуле, теперішнє і майбутнє як особистості, так і спільноти, до якої вона належить, етносу, з яким себе ідентифікує, релігії, яка сприймається нею як значуща. У взаємовпливах визначається динаміка саморуху, ціннісно-сміслові перетворення, що переживалися раніше, відбуваються сьогодні і продовжуватимуться у прийдешньому.

Відповідно до того, яким є суспільство і якою є особистість (наприклад, суспільство є постіндустріальним, постмодерним, а особистість – анахронічною, чи суспільство є традиційним, консервативним, а особистість – динамічною, націленою у майбутнє) діалог між ними стає більш чи менш симетричним, і внесок кожного з учасників діалогу чи то збільшується, чи, навпаки, згасає.

У типових, звичних практиках, якими повсякденно користується людина, відтворюється її особиста історія, акумулюється індивідуальний персонологічний капітал. Правильність, адекватність практик, їхня повторюваність і стабільність гарантується насамперед набутим особистістю досвідом. Нові соціально-психологічні практики виникають, коли несподівані, кризові, екстремальні події вимагають від особистості непередбачуваних, незвичних дій і рішень.

Пропонований конструкт «практик» вводиться для позначення повторюваних актів конструювання особистого життя, наприклад, складання та переінтерпретацій власної життєвої історії.

Література

Аршинов В.И. Постнеклассические практики в контексте проблемы конвергирующих технологий (NBIC–процесс) // Постнеклассичні практики у змінюваному світі // Електронний ресурс. www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/totallogy/2009_21/statti

Бурдые П. Структура, габитус, практики // Журнал социологии и социальной антропологии. — Том I, 1998. — № 2 // Електронний ресурс <http://lib.rin.ru/doc/i/79629p7.html>

Волков В.В. О концепции практик в социальных науках // Социологические исследования.- 1997. -№6.- С. 9-23.

Гутнер Г.Б. Понятие практик и характер постнеклассического исследования// Постнеклассичні практики у змінюваному світі // Електронний ресурс// www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/totallogy/2009_21/statti

Рыжко В.А. «Опыт» – «практика» – «практики» // Постнеклассичні практики у змінюваному світі // Електронний ресурс// www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/totallogy/2009_21/statti

Современная социальная теория: Бурдые, Гидденс, Хабермас. Новосибирск, 1995.

Фурс В.Н. "Критическая теория позднего модерна" Энтони Гидденса // Електронний ресурс: <http://www.NIR.ru/sj/sj/sj1-01furs.html>

Штомпка П. Социология социальных изменений-пер. с англ.- М., 1996.- 416 с.// Електронний ресурс: социологическая библиотека www.socioline.ru